

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 340.12

В.Д. Титов
О.М. Литвинов

**ФІЛОСОФІЯ ПРАВА СЬОГОДНІ: ПРО СПРОБУ
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ОГЛЯДУ СУЧАСНОГО
СТАНУ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА ПРАВА
З ВИСВІТЛЕННЯМ Й СВОГО ПОГЛЯДУ
НА ПРАВОВУ РЕАЛЬНОСТІ¹**

Сергій Іванович Максимов – постать відома не тільки в Україні та Росії (україно- та російськомовному науковому – філософсько-правовому – просторі), а й у світовому співтоваристві філософів права та соціальних філософів. Він представляв Україну, зокрема харківську школу філософії права, на останніх чотирьох Всесвітніх конгресах International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (IVR), які відбувалися у м. Лунд (XXI конгрес, Швеція, 2003 рік), у м. Гранада (XXII конгрес, Іспанія, 2005 рік), у м. Краків (XXIII конгрес, Польща, 2007 рік) та у м. Пекін (XXIV конгрес, Китай, 2009 рік). Будучи учасником знакового для відродження вітчизняної філософії права "круглого столу" з актуальних проблем цієї науки, проведеного спільно Інститутом держави і права імені В.М. Корецького та Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Київ, березень 2003 року), доктор юридичних наук С.І. Максимов стає членом редакційної колегії започаткованого на цьому заході міжнародного часопису "Проблеми філософії права", який згодом набуває статусу "фахового" з філософських та юридичних наук в Україні, а також офіційного видання IVR. Такий світовий рівень формальний підтверджується й відповідним рівнем науково-творчим: авторами часопису вже сьогодні є видатні мислителі сучасності, які визначають інтелектуальне обличчя людства. На сторінках семи надрукованих томів ми можемо познайомитися з найновішими працями Ауліса Аарніо, Роберта Алексі, Мануеля Атієнзи, Еугенію Булігіна, Юргена Габермаса, Франціско Лапорти, Владіка

¹ Рец. на кн.: Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). – Х.: Право, 2010. – 336 с. (Бібліотека міжнародного часопису "Проблеми філософії права").

Нерсисянца, Енріко Паттаро та інших, працями провідних українських та російських філософів та юристів, які звертаються до правничої проблематики. Окремо слід сказати про переклади текстів класиків філософсько-правової думки, наприклад, Густава Радбруха, Євгена Ерліха та інших (тут слід відзначити величезну працю відповідального секретаря часопису кандидата юридичних наук, магістра права США В'ячеслава Бігуна). Автори цих рядків пишаються тим, що вони також є постійними авторами цього авторитетного видання.

Уже в межах його функціонування започатковано нову традицію – видання "Бібліотеки міжнародного часопису "Проблеми філософії права". Першим випуском цієї серії була колективна монографія наших молодих талановитих дослідників – майбутнього вітчизняної філософії права, які запропонували нові оригінальні ідеї стосовно вирішення теоретичних та практичних проблем правосуддя у всезагальному, тобто філософському, та суто юридичному, тобто теоретичному ракурсах¹.

Наступним випуском серії стала книжка С.І. Максимова, де у концентрованому вигляді подано не тільки пошуки й досягнення одного з провідних вітчизняних філософів права, а також демонструється поступ світової думки у напрямку осягнення одного з найскладніших феноменів культури – права. Перше репрезентують оригінальні праці дослідника, опубліковані не тільки в "Проблемах філософії права", а й в інших провідних юридичних часописах України, а також за кордоном: в Іспанії, Німеччині, Росії. Друге складають аналітичні огляди Всесвітніх конгресів з філософії права і соціальної філософії та переклади праць провідних філософів права, здійснених С.І. Максимовим.

Книжка складається з чотирьох розділів. Розділ 1 – це статті, що були опубліковані у часопису "Проблеми філософії права" (всього 6). Перші дві з них присвячено аналізу проблем специфіки філософії права як науки, визначення її предметного поля, а також розгляду питань співпраці юристів та філософів, що зумовлено існуванням двох різних джерел формування цієї науки. З точки зору автора, основним питанням філософії права є питання про смисл права, вирішення якого має змістовно об'єднати зусилля представників цих двох сфер наукової діяльності. Для вирішення цього питання слід усвідомити її – філософії права – фундаментальну роль у системі правознавства як загальнометодологічної дисципліни. Цікаво, що С.І. Максимов починає вирішувати його в межах самої філософії права (стаття "Філософія права як проблема філософії права"), і такий підхід, крім

¹ Див.: Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В.С. Бігун). – К.: Ін-т держави і права НАН України ім. В.М. Корецького, 2009. – 316 с. (Бібліотека міжнародного часопису "Проблеми філософії права").

природної для філософії тавтології¹, є вельми важливим насамперед з точки зору вимогливості так би мовити "зсередини", до самого себе, точніше, до самих себе (філософів права): а чи не надто самовпевненим є таке метаметодологічне тлумачення цієї науки, що тільки-но відроджується в наших умовах, коли ми маємо вельми потужну теорію права (теорію держави і права)? Іншими словами, ми можемо відзначити надзвичайну наукову коректність, яку демонструє дослідник для доведення висловлених положень уже при самій постановці проблеми. Він апелює й до думок своїх колег – відомих українських правознавців і філософів В.Д. Бабкіна, К.К. Жоля, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, М.В. Костицького, П.М. Рабіновича та інших, але свою позицію формує на основі критичного аналізу доповіді одного з провідних сучасних філософів права Р. Алексі на XXI Всесвітньому конгресі ІВР "Природа філософії права". Зокрема ним наводиться й підтримується розподіл філософії права та теорії права, що його запропонував відомий німецький правознавець, а саме: остання є історичним продуктом радикального проведення "обмежувального принципу" стосовно філософії права. Мабуть що так, і певним чином можна сказати: йому – Р. Алексі – видніше, оскільки саме в надрах німецької філософії права в XIX столітті зародилася теорія права, а "обмежувальний принцип" і означає відмову її від вирішення філософських проблем та відсторонення від моральної та політичної філософії. Ще одну статтю цього розділу спеціально присвячено розгляду в цілому концепції професора з м. Кіля ("Концепція дуальної природи права Роберта Алексі").

Статтю "Кантівський проєкт правового суспільства і нові демократії" український філософ права долучається до дискусії, що сьогодні розгортається в планетарному масштабі як обговорення ідеї геніального кенігзберзького мислителя про можливість "вічного миру", якщо світова спільнота об'єднається в федерацію демократичних республік (держав). Одну з найавторитетніших думок з цього приводу – позицію Юргена Габермаса – професор Максимов також подає у своєму перекладі його праці "Кантівський проєкт конституціоналізації міжнародного права. Чи є в нього майбутнє?" (розділ 4 книжки). Ю. Габермас указує на перепони встановленню "космополітичного правопорядку", серед яких виокремлює найбільш: діяльність "злочинних держав" та "непередбачуваність трансформації універсальних правових цінностей в умовах локальних культур". С. Максимов, очевидно враховуючи думки "гранда" сучасної філософії, концентрує увагу на понятті "правове суспільство", де процес глобальної персоналіфікації має відбитися (насамперед світоглядно) у понятті "правова людина". Звідси ми можемо зробити висновок щодо значення правового виховання та правової освіти, причому першого як більш значного та дієвого.

¹ Див.: Мамардашвили М.К. Быть философом – это судьба // Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С.30.

Такий наш висновок можна підкріпити ще й логікою міркувань С.І. Максимова стосовно переважаної значущості культурних (не інституційних) вимірів буття перед політико-юридичними (інституційними), або, іншими словами, перевагою "правового суспільства", як співтовариства правових осіб, перед "правовою державою", як більшою мірою формалізованим нормативно аспектом буття людини в світі¹. Юридично це конкретизується в категорії прав людини, соціально – у відповідних механізмах їх втілення (реалізації). Для нашої "молодої демократії", як і для багатьох інших країн світу, це звучить досить дразливо чи навіть утопічно, але якщо споглядати цей світ цілісно, як єдину цивілізацію з очевидними тенденціями уніфікації багатьох сфер локальних культур, то ознаки вказаної персоніфікації є наявними як мінімум на технічно-інформаційному рівні у вигляді, наприклад, електронних адрес чи то номерів мобільних телефонів, дійсних фактично в масштабі планетарному. Тому можна припустити, як на нашу думку, що інтенціонально "правова людина" є стрижнем "людини культурної" чи "людини гуманістичної", і якщо історично переможе (переважатиме) цей внутрішній творчо-раціональний чинник ("божественне начало" в середньовічній термінології), а не чинник ірраціонально-тваринний ("діавольське начало"), то кантівський проєкт може стати реальністю.

І. Кант постає центральною постаттю й у філософії права іншого видатного нашого сучасника Е. Соловйова² – російського мислителя та одного з найвідоміших серед інтелектуалів радянських "шестидесятників", якого С. Максимов називає своїм учителем і другом, і якого привітав від імені редколегії часопису "Проблеми філософії права" ("Эриху Юрьевичу Соловьёву – 75 лет"). Наведемо лише деякі факти біографії Е.Ю. Соловйова. Він, за запрошенням самого Ю. Габермаса, неодноразово виступав із лекціями – з історії німецької філософії і культури! – в університеті Франкфурта-на-Майні. Він, за запрошенням Українського Філософського Фонду (неурядової організації професійних філософів України), неодноразово виступав із лекціями – з філософії права, зокрема прав людини – в Міжнародних літніх філософських школах у Києві, до речі, де також викладав і С.І. Максимов³.

Розділ 2 збірки має назву "Право і верховенство права у філософському осмисленні". Надрукована в російському виданні стаття "Світоглядно-

¹ Це також є гуманістичною традицією європейського, у даному випадку – знов – німецького гуманізму, точніше – загальносвітоглядної (методологічної, філософської) позиції В. фон Гумбольдта (Див., напр.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М., 1996. – С.483-486).

² Див.: Соловьёв Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. – М.: Прогресс-Традиция, 2005; ін.

³ Серед слухачів школи були представники й Луганська та Харкова, наприклад, нині вже доктори філософських наук А. Атоян, Н. Бусова, О. Єременко та В. Шаповал.

методологічні підходи до осмислення права" є своєрідним енциклопедичного гатунку орієнтиром у правознавчих пошуках, що здійснюються ще заангажованими радянською юриспруденцією дослідниками поруч із намаганням частини з них відірватися від відчуття постійної наявності "царева ока" у вигляді ідеологічної цензури в питаннях, які вже досить давно стали банальними в європейському (та північноамериканському) співтоваристві. Причому мова йде не стільки про професійно вистраждане юридичне висловлювання, а про те, що у наших підручниках з теорії держави і права стосуються тем (проблем) правової свідомості, правової культури тощо. Тут слід віддати належне професору С.І. Максимову за його віртуозне вміння налагодити "місти взаєморозуміння" між наявною радянською (пост-радянською) науково-юридичною елітою з тим, що народжується під впливом прорваної ідеологічної блокади в правознавчій думці нашої країни. Він робить це за рахунок ретельного аналізу всього того, що було плідним незалежно від ідеологічних домінант, іноді навіть ризикуючи (слава Богу, в наших сучасних умовах ця констатація є метафоричною) бути "за межею" політичних орієнтирів, що визначаються поточними владними структурами. Роз'яснювальна робота, що її проводить харківський дослідник, стосується надто високого ступеню абстракції, щоб її зрозуміли сьогоднішні охоронці "ідеологічної чистоти", тим більше, що остання надто часто змінює свої орієнтири, іноді як складається враження, не зовсім розуміючи смисту цих змін. Повертаючись же до принципового питання методологічного та світоглядного (тобто, філософських) підходів до осмислення права, слід відзначити надзвичайну обізнаність автора рецензованої збірки в найсучасніших точках зору щодо визначення сутності права, а також в намаганні класифікувати всі наявні підходи. Ця кваліфікація нам відома з його фундаментальної праці, яка є однією з найбільш цитованих сьогодні робіт¹. Вона значною мірою відбиває нинішній стан певної невизначеності того, що відбувається в осмисленні та "ранжируванні" юридичних наук, а тому систематизація, запропонована С.І. Максимовим, однозначно є продуктивним інструментом як мінімум виявлення стану українського правознавства в координатах існуючих у сучасному світі підходів до осягнення права як феномена людської культури. А тому природною є постановка питання в наступній статті щодо верховенства права в державному управлінні. Зважаючи на постійний стан і постановки, і відповіді на це питання в нашому культурно-історичному ареалі як позитивістсько-силової, слід підкреслити особливе значення наполягання автора на концептуальних підвалинах конституційності як життєвої необхідності, насамперед йдеться про верховенство права і (правового) закону та побудови системи відносин між виконавчою владою й індивідом, коли кожна з цих сторін має і права, і обов'язки стосовно одне одного. Показово, що реалістичність погляду дослідника

¹ Див.: Максимов С.І. Правовая реальность: опыт философского осмысления. - Х.: Право, 2002.

на цю завжди болючу для нас проблему змушує його фактично нагадувати (через характер, якість або інтенсивність викликів сучасного світу тощо) про значення зовнішнього фактору, що існує. Безперечно, як мінімум сьогодні цей фактор для нас є визначальним, звичайно ж, не тільки в державно-правовій сфері. Так, у нас, відзначимо, партикулярні тенденції на основі національно-культурних традицій в соціальній сфері демонструють переважно негативні інтенції, найяскравішим прикладом чого є тотальна бідність населення, що, за І. Кантом, свідчить про панування несправедливості (про цей висновок – і логіку міркувань – видатного філософа також нагадує С.І. Максимов в одній з попередніх статей). Звіди правомірними стають висновки про нормативний пріоритет універсального, втілений насамперед у правах людини.

Харківський вчений настійно наполягає на думці стосовно життєвої необхідності втілювати універсальні принципи, відбиті зокрема й у нашій Конституції, незважаючи на обмеженість можливостей, що склалися культурно-історично (стаття "Конституційний принцип верховенства права: загальне та особисте"). Він наполягає і на нагальній потребі "величезних духовних зусиль" задля подолання "історично сформованої тенденції до правового нігілізму" візантійського типу з непрозорістю влади та її концентрацією в одних руках. Культурний чинник функціонування права в сучасних умовах глобалізації пересеміюється як потреба в міжкультурному діалозі з постійним "утриманням" ідеї прав людини як його – діалогу – визначальної домінанти (стаття "Права людини: універсальність та культурна різноманітність"). І на кожній сторінці – посилання на думки провідних сучасних філософів права з усього світу з усією багатобарвністю підходів, концепцій, поглядів та думок. Є на що спиратися, і таку ж можливість С.І. Максимов надає й нам.

Цьому спеціально присвячено наступні два розділи книжки. Розділ 3 "Всесвітні конгреси з філософії права (2003-2009): аналітичні огляди" – це звіти представника України професора С.І. Максимова про роботу найавторитетніших зібрань провідних представників науки філософії права з усього світу. Слід зазначити, що таку можливість наш вчений отримав завдяки фінансовій підтримці Міжнародного фонду "Відродження"¹, діяльність яко-

¹ У "Передмові" С.І. Максимов висловлює вдячність виконавчому директору фонду Є.К. Бистрицькому і за фінансову, і за інтелектуальну підтримку. Зауважимо, що доктор філософських наук Є.К. Бистрицький мабуть першим у вітчизняній філософії проблему особистості принципово поставив у центр своїх пошуків і вирішував її вже за межами обов'язкової в той час ідеології марксизму. Поява його монографії "Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие" у 1991 році та захист докторського ступеня в лютому 1992 року були першими відвертими ознаками кардинального антропологічного повороту в розвитку вітчизняної філософії, втіленими талановитим філософом. Сам цей захист став подією, що мала значення й за межами України (опонентами були провідні мислителі й з Білорусі та Росії). Надто нечасто у нас відбуваються такі захисти. Можна говорити й про вплив Є.К. Бистрицького та інших представників світоглядно-антропологічної (культурологічної) кївської школи В.І. Шинкарука – В.П. Іванова на розвиток вітчизняної соціально-філософської, політологічної та філософсько-правової думки, але це вже є темою окремого дослідження.

го спрямовано на стимулювання будь-яких кроків у бік демократичних перетворень в Україні, незважаючи на форми їх втілення¹. Про інформаційно-аналітичні звіти Сергія Івановича можна говорити як про своєрідні репортажі з "передової лінії філософсько-правового фронту": вперше вітчизняний спеціаліст у цій галузі знання, що відроджується, отримує реальну картину стану та тенденцій її розвитку. Стає більш зрозумілим, де ми, звісно, в силу відомих історичних причин ідеологічного характеру тощо, "пасемо зацніх", а де можемо залучатися до професійного дискурсу як мінімум "на рівних". З'ясовується, зокрема, що існують проблеми, які мають досить багато спільного в різних частинах світу, і що основна проблема їхнього осмислення – в площині методологічній, а сама ця площина має вигляд не бінарного співставлення антагоністичного характеру, а плюралістичного толерантного діалогу та полілогу. Право у всесвітньому масштабі зіставляється з політикою (XXI Конгрес, Лунд, Швеція), зі справедливістю (XXII Конгрес, Гранада, Іспанія), з особливостями національних (локальних) правових культур (XXIII Конгрес, Краків, Польща), з питанням верховенства права в процесі глобалізації (XXIV Конгрес, Пекін, Китай). Голоси провідних сучасних фахівців ми чуємо, незважаючи на їхню мову, тобто національну приналежність, завдяки перекладам та коментарям С.І. Максимова, який таким чином виконує величезного значення просвітницьку місію. Досвід століть і його вплив на сучасну правову реальність стає більш зрозумілим, як і стан нашої вітчизняної і філософії права, і правознавства взагалі, і правового життя як однієї з визначальних сфер людського буття. До традиційно потужних англійської, німецької, американської, італійської, іспанської думки вже приєдналися аргентинська, фінська, шведська, а також китайська, турецька, японська позиції щодо осмислення й тлумачення права як стрижневої культуротворчої категорії сучасного світу. Загальна ідея комунікативної практичної філософії стосовно інтерсуб'єктивного характеру правового і соціального дискурсу в цілому набуває втілення в різних культурних контекстах, відбиваючи природні епохальні процеси глобалізації й об'єднання світової спільноти навколо головної проблеми існування людства – збереження життя. І в центр таких прагнень висувається регулятивна система, що має дієвий інструмент впливу на суспільні процеси – примус, а це, звісно, право. Його різні "ліки" (обличчя) – це різні погляди та точки зору, що розглядаються представленими в книжці "гранд-персонами" правознавства: Аулісом Аарніо, Робертом Алексі, Мануелем Атіензою, Євгеном Булігіним, Юргеном Габермасом, Франціско Лаптортою. Слід зауважити щодо тенденцій, яку відзначають

¹ Крім підтримки видання найсучасніших досліджень українських та зарубіжних вчених (у тому числі філософів права), зокрема, Фонд "Відродження" фінансував роботу вже згаданих Міжнародних літніх філософських шкіл у Києві із запрошенням провідних фахівців (і теоретиків, і практиків) з різних країн світу – від Сполучених Штатів Америки до Російської Федерації.

у світовому правознавстві, причому йдеться саме про юристів, а саме: все більше стає очевидною необхідність звернення до всезагальних підмурків правничих категорій, іншими словами – звернення до осмислення їхніх філософських основ. Тут, як на нашу думку, набуває втілення методологічна функція філософії права, оскільки взагалі вона – філософія права як доктрина (доктрини) природного права – тлумачилася насамперед як критика права з позицій морального ідеалу, тобто уявлень про справедливість тощо. Втілюється й конкретизується в зазначеному аспекті також і загальна тенденція зростання значення філософії в інтелектуальному й взагалі духовному житті. Як зазначав О. Марквард, голова Загального філософського товариства Німеччини, сьогодні ми взагалі без філософії не здатні жити, насамперед з причини надзвичайного ускладнення життя в світі, де стає надто важко орієнтуватися. Оскільки ж філософія займається принциповою орієнтацією, потреба в ній буде постійно зростати¹.

Однак останнє не є процесом, що не потребує додаткового ініціювання чи стимулювання, тобто, незважаючи на свою об'єктивність, він потребує суб'єктивних зусиль та навіть напруження. Мається на увазі необхідність зусиль фахівців не тільки в професійно-академічному напрямку, а й у напрямку суспільно-популяризаторському, пропагандистському, виховному. Іншими словами, виглядає нагальним питання звернення вчених-правників, а тим більше філософів права до форм, які є більш доступними широкому загалу, включаючи літературне оформлення в жанрах, що користуються попитом на ринку інтелектуальних послуг. До таких видів діяльності зверталися й видатні вчені й філософи ще в європейській історії часів Просвітництва або, теж маємо приклади, у вітчизняній історії початку XX століття, а німецькі філософи традиційно й по сьогоднішній день активно співпрацюють з періодичними виданнями, включаючи й щоденні газети. В умовах проголошеного курсу на розбудову правової держави мабуть є сенс спробувати ефективність свого пера в науково-популярних жанрах, тим більше, що перо професора С.І. Максимова є досить плідним і легким. Таке побажання значною мірою витікає й з позиції самого автора цієї книжки для фахівців, оскільки він у багатьох працях наполягає на необхідності формування правового суспільства та правової людини як умови створення правової держави.

¹ Див.: Філософія сьогодні. Розмови з Ульріхом Беком, Гансом-Георгом Гадамером, Юргеном Габермасом, Гансом Йонасом, Отфрідом Гюффе, Вітторіо Гюсле, Річардом Рорті та іншими. За ред. Ульріха Бьома /Пер. з нім. і прим. А.Л. Рогачова. – К.: Альтерпрес, 2003. – С.14.